

Witold Brodziński

ZMIANY W POZYCJI PRAWNEJ KOŚCIOŁA EWANGELICKO-REFORMOWANEGO W POLSCE PO 1921 ROKU

1. WPROWADZENIE

Początki Kościoła reformowanego na ziemiach polskich sięgają lat czterdziestych XVI w., kiedy zaczęły przenikać do Rzeczypospolitej nauki reformatorów; Ulryka Zwingliego i Jana Kalwina. W Małopolsce, Wielkopolsce i na Litwie zaczęły powstawać, głównie w dobrach magnackich i szlacheckich, zbory reformowane. Powrót do Polski, wsławionego pracą reformatorską na Zachodzie, Jana Łaskiego (1499–1560) wzmocnił wewnętrznie Kościół reformowany. Jan Łaski ukształtował w Jednocie zręby ustroju synodalno-prezbiterialnego (Jednota jest tradycyjnym określeniem Kościoła ewangelicko-reformowanego, działającego na terenie Rzeczypospolitej, np. Jednota Małopolska). Ewangelicy dążyli do połączenia trzech głównych wyznań reformowanych (luteranizmu, kalwinizmu i braci czeskich) i zaproponowali tzw. Konfesję Sandomierską jako płaszczyznę porozumienia. W akcie tzw. Ugody Sandomierskiej z 1570 r. trzy kościoły reformowane zobowiązywały się do współpracy, wzajemnego poszanowania i obrony swoich praw.

Kontrreformacja oraz tarcia wewnętrzne w łonie protestantyzmu spowodowały po niewielu latach gwałtowne kurczenie się oddziaływania kościołów reformowanych na terenie Rzeczypospolitej. Przywrócenie praw dysydemtom w 1768 r. spowodowało ponowne ożywienie działalności Kościoła ewangelicko-reformowanego. W okresie zaborów Jednota Wileńska wyodrębniła się jako jednostka kościelna i przyjęła ustrój synodalny (Jednota Warszawska przyjmowała ustrój synodalno-prezbiterialny).

Kościół ewangelicko-reformowany w Rzeczypospolitej Polskiej należy do rodziny kościołów wywodzących się z reformacji szwajcarskiej XVI w. Obowiązuje zasada, że jedynym źródłem wiary i norm życia jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Konsekwencją tej zasady są szczególne cechy

Kościół, które odróżniają go od pozostałych kościołów chrześcijańskich w Polsce. Ustrój synodalno-prezbiterialny oznacza, że wszystkie sprawy ogólnokościelne znajdują się w gestii Synodu. Zbiera się on raz do roku i jest zgromadzeniem, pochodzących z wyborów, świeckich i duchownych przedstawicieli zborów i diaspory. Synod jest organem uchwałodawczym, władnym do podejmowania rozstrzygnięć we wszystkich sprawach Jednoty. Organem wykonawczym i administracyjnym jest rada prezbiterów, czyli konsystorz (kadencja konsystorza trwa trzy lata). W zborach ciałem uchwałodawczym jest Ogólne Zgromadzenie Członków Zboru, zaś ciałem wykonawczym – prezbiterzy zboru, którzy tworzą organ kolegialny – kolegium zboru. Ustrój synodalno-prezbiterialny pozwala na samodzielność zbiorów. Niektóre stowiska w Jednocie są zastrzeżone dla osób świeckich: prezesa Synodu, prezesa konsystorza, prezesa kolegium oraz przewodniczącego Ogólnego Zgromadzenia. Duchowni posiadają takie same prawa i obowiązki jak świeccy. Duchowni nie stanowią odrębnego stanu, lecz są powołani i upoważnieni do głoszenia ewangelii, usługiwania sakramentami oraz duszpasterstwa. Jeden spośród duchownych wybierany na kadencję dziesięcioletnią spełnia funkcję superintendenta. Ustrój synodalno-prezbiterialny uwypukla współodpowiedzialność wszystkich wyznawców za kościół i spełnianą przez niego służbę¹.

2. POZYCJA PRAWNA KOŚCIOŁA EWANGELICKO-REFORMOWANEGO W II RZECZYPOSPOLITEJ

Podczas zaborów ruch ewangelicko-reformowany skupiał się w dwóch ośrodkach: wileńskim i warszawskim. Rząd carski utrzymywał odrębność tzw. Jednoty Wileńskiej przede wszystkim ze względów politycznych. Władze carskie pragnęły oddzielić polskie środowisko ewangelicko-reformowane ziem litewskich od środowisk ewangelickich w centralnej Polsce².

Ukaz carski z 8(20).02.1849 r. wprowadzał nową organizację Kościoła ewangelicko-reformowanego z siedzibą w Warszawie (tzw. Jednoty Warszawskiej) na ziemiach byłego Królestwa Polskiego. Przywrócono samodzielny zarząd tego wyznania³. Zarząd poruczony został Synodowi ewangelicko-reformowanemu, zaś dla załatwiania bieżących interesów ustanowiony

¹ Szerzej na temat historii Kościoła ewangelicko-reformowanego w Polsce przedrozbiorowej zob. W. Krasieński, *Zarys dziejów Reformacji w Polsce*, Warszawa 1903.

² T. Langer, *Państwo a nierzymsko-katolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*, Poznań 1967, s. 158.

³ J. Glass, *Stan prawny Kościołów Ewangelickich w b. Królestwie Polskim i na Kresach Wschodnich*, „Rocznik Ewangelicki” 1925, s. 268, 274 i n.

został w Warszawie konsystorz⁴. Synod poddany został jednak „zwierzchnictwu” ze strony Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych. Komisja (od 1.01.1867 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych) co roku oznaczała miejsce zebrania się Synodu, zaś uchwały Synodu mogły zostać wykonane dopiero z chwilą zatwierdzenia protokołów obrad synodalnych przez Komisję.

Odzyskanie niepodległości przez Polskę nie zmieniło pozycji prawnej Kościoła ewangelicko-reformowanego z konsystorzem w Warszawie. Nadal obowiązywały akty prawne wydane przez władze byłego imperium rosyjskiego. Nie doszło do połączenia kościołów ewangelicko-reformowanych (Jednoty Wileńskiej i Jednoty Warszawskiej). Główną przeszkodą uniemożliwiającą połączenie wyznań reformowanych była samodzielność i niezależność tzw. Jednoty Wileńskiej. Kilkakrotnie inicjatywę w sprawie połączenia podejmował konsystorz w Warszawie. Konsystorz w Wilnie uważał jednak, że różnice ustrojowe i dogmatyczne pomiędzy obu kościołami są poważne, i połączenie nie jest możliwe. Dążeń integracyjnych nie popierały także władze Rzeczypospolitej. Chodziło zapewne o możliwość oddziaływania kościoła wileńskiego na tych Litwinów wyznania ewangelicko-reformowanego, którzy zamieszkiwali na terenie Litwy Kowieńskiej, wcześniej zaś (przed 1921 r.) wchodzili w skład tzw. Jednoty Wileńskiej⁵.

Konstytucja z 17.03.1921 r. zmieniała sytuację prawną Kościoła ewangelicko-reformowanego z konsystorzem w Warszawie. Kościół tracił charakter instytucji państwowej (z okresu zaborów). Jako kościół prawnie uznany, nabierał charakteru instytucji o cechach korporacji publicznoprawnej⁶.

Konstytucja wprowadzała podział związków wyznaniowych na prawnie uznane (przez państwo) i prawnie nie uznane. Każdy obywatel mógł w tym samym zakresie korzystać z wolności sumienia i wyznania. Wolność wyznawania religii w ramach związków wyznaniowych podlegała zróżnicowaniu w zależności od zaliczenia związku wyznaniowego do kategorii związków uznanych lub nie uznanych. W literaturze przedmiotu wyrażana jest opinia, że zadeklarowana w art. 111 konstytucji wolność wyznania przyznawała wszyst-

⁴ Wileński kościół ewangelicko-reformowany natomiast posiadał ustrój synodalny. Gminy (zборы) pozbawione były uprawnień samorządowych i podlegały władzy Synodu kościoła we wszystkich sprawach.

⁵ O inicjatywach tzw. Jednoty Warszawskiej w sprawie połączenia kościołów ewangelicko-reformowanych szerzej pisze S. Skierski (wieloletni superintendent tzw. Jednoty Warszawskiej) w: *Die Warschauer Evangelisch-Reformierte Kirche (Die ehemalige Kleinpolnische Unität), Ekklaesia*, Bd. V, Leipzig 1938, s. 93. O przeciwdziałaniu przez władze Rzeczypospolitej dążeniom integracyjnym zob. K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, Warszawa-Poznań 1988, s. 274.

⁶ Zdaniem Jakuba Sawickiego, „charakter kościoła prawnie uznanego wynika bezpośrednio z sumy uprawnień i przywilejów, posiadanych przez ten kościół i jego organa, w szczególności zaś z przyznanych w «Przepisach» uprawnień autonomicznych i samorządowych” J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 276.

kim obywatelom jedynie minimum jednakowych uprawnień wyznaniowych. Natomiast uprawnienia w zakresie realizacji wolności sumienia i wyznania można było uzyskać w ramach zorganizowanego związku wyznaniowego, i to nie każdego⁷.

Kościół ewangelicko-reformowany z konsystorzem w Warszawie należał do grupy związków wyznaniowych, prawnie uznanych, ale o ograniczonym terytorialnie zasięgu działania (sytuacja prawna tzw. Jednoty Wileńskiej była podobna)⁸. Władze Kościoła podejmowały wysiłki w celu uregulowania sytuacji prawnej na nowych zasadach. Synod Kościoła przyjął w czerwcu 1922 r. projekt ustawy o zarządzie Kościoła ewangelicko-reformowanego w Rzeczypospolitej (przesłany we wrześniu tego roku do Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego). Projekt zawierał zarówno postanowienia ustawy o stosunku Kościoła do państwa oraz normy statutowe, i dlatego Ministerstwo zaleciło Synodowi ponowne rozpatrzenie sprawy. W kilka lat później (1927 r.) przedłożono dwa projekty ustawy, które w Ministerstwie pozostawiono bez rozpatrzenia. W tym czasie ożyły nadzieje na integrację z Jednotą Wileńską i kwestia projektu ustawy odłożona została niejako na plan dalszy. Kiedy zawiodły nadzieje na integrację obu Jednot, Synod powołał w 1936 r. komisję dla ponownego rozpatrzenia projektów z 1927 r. Komisja została upoważniona do prowadzenia negocjacji z rządem, jednak do wszczęcia rokowań nie doszło.

Konstytucja nie przedstawiała pełnego katalogu uprawnień związku wyznaniowego prawnie uznanego; nie czyniło tego także bieżące ustawodawstwo. Analiza norm konstytucyjnych (art. art. 113, 114 i 115) pozwala stwierdzić, że Kościół ewangelicko-reformowany posiadał prawo do urządzania nabożeństw oraz uprawnienia samorządowe oparte na normach statutu wewnętrznego, ale zarazem w granicach ustawodawstwa państwowego. Kościół posiadał osobowość prawną, co pozwalało realizować jego funkcje kultowe oraz uczestniczyć w obrocie cywilnym w ramach obowiązującego w państwie porządku prawnego⁹.

Byt prawny związku wyznaniowego uznanego przez państwo określała ustawa wraz z nadaniem związkowi statutu organizacyjnego. Kościół ewangelicko-reformowany z konsystorzem w Warszawie posiadał charakter związku wyznaniowego prawnie uznanego¹⁰. Jednak ten charakter nie wynikał z po-

⁷ J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe RP 1918–1939*, Warszawa 1977, s. 261.

⁸ Tamże, s. 274.

⁹ Tamże, s. 263.

¹⁰ W myśl postanowień konstytucji marcowej (art. 116), „Uznanie nowego lub dotąd prawnie nie uznanego wyznania nie będzie odmówione związkom religijnym, których urządzenia, nauka i ustrój nie są przeciwne porządkowi publicznemu ani obyczajności publicznej”. Wcześniej w art. 115 ustawodawca postawił warunek, aby prawo wewnętrzne kościoła nie zawierało postanowień sprzecznych z prawem państwa polskiego. Jednak wiele kościołów i związków wyznaniowych

stanowień ustawy, lecz bezpośrednio z uprawnień i przywilejów, a w szczególności z przyznanych w 1849 r. w ukazie rządu carskiego uprawnień autonomicznych i samorządowych. Jako związek wyznaniowy prawnie uznany, Kościół realizował uprawnienia wynikające z wolności wyznania, przysługujące indywidualnie jednostce. Chodziło zwłaszcza o wyznawanie w sposób publiczny swej wiary i wykonywanie przepisów religii. Prawo o zgromadzeniach przyjęte w 1932 r. wyłączało spod reglamentacji państwa religijne zgromadzenia i pochody. Warunkiem wyłączenia było przeprowadzenie zgromadzeń i pochodów, w sposób tradycyjnie ustalony lub też w sposób określony w akcie normatywnym będącym podstawą prawnego uznania związku wyznaniowego.

Kościół rządził się własnymi prawami w zakresie swoich uprawnień samorządowych, jednak normy statutu Kościoła nie mogły zawierać postanowień sprzecznych z prawami państwa. Niemniej niektórzy prawnicy, zwłaszcza z kręgów zbliżonych do hierarchii Kościoła rzymskokatolickiego, kwestionowali prymat prawa państwa nad prawem wewnętrznym związków wyznaniowych (chodziło zwłaszcza o prymat prawa wewnętrznego Kościoła rzymskokatolickiego nad normami prawa państwowego)¹¹.

Uprawnienia samorządowe Kościoła ewangelicko-reformowanego z konsystorzem w Warszawie obejmowały między innymi: prawo wyłaniania organów, które reprezentowały Kościół na zewnątrz wobec władz państwowych, jak i wewnątrz – wobec wiernych. Organy wewnętrzne Kościoła posiadały prawo podejmowania uchwał. Uprawnienia samorządowe pozwalały na wykonywanie jurysdykcji w sprawach wyznaniowych oraz zarządzania majątkiem.

Konstytucja marcowa przyznawała w art. 113 związkom wyznaniowym prawo własności do majątku nieruchomego i ruchomego. Kościół ewangelicko-reformowany korzystał ze zwolnień od podatku dochodowego osób prawnych, których dochody przeznaczane były w całości na cele wyznaniowe. Był zwolniony z płacenia podatku gruntowego od tych gruntów, których dochody przeznaczane były stale i wyłącznie na cele kultu religijnego oraz od gruntów cmentarnych. Konstytucja pozwalała prowadzić związkom wyznaniowym działalność pozareligijną. W latach trzydziestych wraz z innymi kościołami ewangelickimi Kościół zarządzał kilkoma szpitalami. Prowadził działal-

spełniających konstytucyjnie określone warunki uznania, nie doczekało się uznania w okresie II Rzeczypospolitej (np. metodyści, baptyści, anglikanie). J. Zakrzewska, M. Sobolewski, *Wolność sumienia i wyznania*, Warszawa 1963, s. 158.

¹¹ W jednym z artykułów konstytucji marcowej (art. 114) przyjęto zasadę, w myśl której Kościół rzymskokatolicki rządzi się własnymi prawami. Literalna (językowa) interpretacja art. 114, dokonywana w oderwaniu od innych postanowień konstytucji, stawała się niekiedy źródłem twierdzeń uznających równorzędność prawa kanonicznego z normami prawa państwowego; por. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1979, s. 66.

ność wydawniczą (wspomnieć wypada o zasłużonym dla ekumenizmu w Polsce miesięczniku „Jednota”).

Kościół ewangelicko-reformowany z konsystorzem w Warszawie posiadał także tzw. uprawnienia publicznoprawne. Przesłanek uprawnień publicznoprawnych związków wyznaniowych należałoby doszukiwać się w przywiązywaniu przez Rzeczpospolitą Polską szczególnego znaczenia do idei religijnych. Działalność podejmowana dla realizowania tych uprawnień nabierała niekiedy cech działalności państwowej. Działo się tak, ponieważ prawa wewnętrzne związków wyznaniowych uzyskiwały rangę praw skutecznych w sferze państwowego porządku prawnego¹².

Kościół ewangelicko-reformowany z konsystorzem w Warszawie posiadał uprawnienia do rejestracji stanu cywilnego obywateli na terenie byłej Kongresówki. Księgi parafialne, które zawierały rejestrację małżeństw, urodzin i zgonów, posiadały moc dokumentów publicznych. Duchowni (pastorzy) prowadzący rejestrację stanu cywilnego stawali się w tym zakresie funkcjonariuszami publicznymi i podlegali właściwym władzom państwowym¹³. Kościół sprawował także sądownictwo w sprawach małżeńskich na obszarze byłego Królestwa Polskiego (ale tylko wobec ewangelików reformowanych). Państwo uznawało orzeczenia sądów związków wyznaniowych i nadało im skutki prawne w obrocie cywilnym. Kościół posiadał także uprawnienia do nauczania religii w szkołach; w szkołach, w których większość uczniów stanowiły osoby wyznania ewangelicko-reformowanego, opracowywał program nauczania religii. Miał prawo do nadzorowania nauki religii, jednak uprawnienia zwierzchnie w zakresie nadzoru przysługiwały odpowiednim władzom szkolnym.

Uprawnienia Kościoła do posiadania cmentarzy opierały się po roku 1918 na przepisach ustawodawstwa byłego państwa rosyjskiego. Ustawa z 1932 r. o chowaniu zmarłych przyznawała gminom wyznaniowym lub innym osobom prawnym związków wyznaniowych (prawnie uznanych) prawo zakładania, posiadania i zarządzania cmentarzami. W gestii organów wewnętrznych związków wyznaniowych pozostawały sprawy związane z utrzymaniem cmentarzy wyznaniowych.

¹² Nadanie osobowości publicznoprawnej dostrzegano bądź w samym fakcie uznania, bądź w przepisach konstytucji marcowej przyznających związkom wyznaniowym autonomię i samorząd, bądź w aktach normatywnych określających sytuację prawną związków wyznaniowych, bądź też w ustawach zwykłych, które przyznawały związkom wyznaniowym określone uprawnienia w zakresie realizacji zadań administracji państwowej; por. Pietrzak, *Prawo...*, s. 69.

¹³ Nadzór nad duchownymi prowadzącymi rejestrację stanu cywilnego sprawowało państwo, jednak praktyczna realizacja uprawnień państwa w tej sferze napotykała na przeszkody. Wynikały one także i z tego faktu, że duchowni sporządzający akta stanu cywilnego związani byli przepisami prawa wewnętrznego związku wyznaniowego; Pietrzak *Prawo...*, s. 70.

W okresie międzywojennym można było zaobserwować w Kościele interesujące zjawisko rozszerzania jego zasięgu terytorialnego poza obszar obowiązywania przepisów ukaz z 1849 r. Działo się to albo w drodze przyłączania do Kościoła poszczególnych zborów (np. niektóre ukraińskie zbory reformowane w Małopolsce Wschodniej), bądź też poprzez tworzenie nowych zborów w rezultacie działalności misyjnej (np. na Wołyniu). Rozszerzanie się zasięgu terytorialnego zyskiwało podstawę prawną w uchwałach synodów, które wymagały zatwierdzenia przez Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego, jako władzę nadzorującą tego rodzaju czynności prawne¹⁴.

Konstytucja marcowa wprowadzała równouprawnienie związków wyznaniowych prawnie uznanych przez państwo. Jednak przyjęto także zasadę (w art. 114), że wyznanie rzymskokatolickie, będące religią przeważającą większości narodu, zajmuje w państwie naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań. Odrębność pozycji prawnej Kościoła rzymskokatolickiego wywierała wpływ na położenie kościołów mniejszości wyznaniowych. Objęty wspólnym określeniem „związków religijnych uznanych przez państwo”, Kościół rzymskokatolicki uznania nie potrzebował. Ustawodawca przyjmował jedynie do wiadomości historyczny fakt istnienia na ziemiach polskich Kościoła rzymskokatolickiego i wyciągał z tego odpowiednie konsekwencje. Kościoły mniejszości wyznaniowych posiadały prawne uznanie z woli państwa. Kościół rzymskokatolicki rządził się własnymi prawami, zaś konstytucja marcowa uznawała *a priori*, że prawa wewnętrzne kościoła nie zawierają postanowień, dla których nie byłoby miejsca w porządku prawnym obowiązującym w państwie. Natomiast prawo wewnętrzne pozostałych kościołów i związków wyznaniowych państwo uznawało odrębnym aktem normatywnym. Konstytucja marcowa uznawała Kościół rzymskokatolicki za podmiot suwerenny w swoim zakresie, wyniesiony w sferę zjawisk prawnych w państwie z własnej mocy. Dla pozostałych kościołów i związków wyznaniowych przyjmowano system poddający związki w stosunkach zewnętrznych pod zwierzchnictwo religijne państwa oraz wolę państwa wyrażoną w ustawodawstwie¹⁵. Zasada równouprawnienia związków wyznaniowych oznaczała w istocie rzeczy kierowanie się przez ustawodawcę regułą *suum cuique* (każdemu tyle, co mu się z jego prawa i słuszności należy, bez uszczuplania przez to słusznych praw drugiego)¹⁶.

Ustawa konstytucyjna z 23.04.1935 r. utrzymywała, w przedmiocie zasad stosunków pomiędzy państwem a kościołami i związkami wyznaniowymi, postanowienia konstytucji marcowej.

¹⁴ Rozszerzenie zasięgu terytorialnego tzw. Jednoty Warszawskiej powodowało – zdaniem J. Sawickiego – chaos prawny trudny do rozwikłania i nastrożający administracji wyznaniowej bardzo dużo łamigłówek; Sawicki, *Studia...*, s. 277.

¹⁵ Tamże, s. 126–128.

¹⁶ Tamże.

3. POZYCJA PRAWNA KOŚCIOŁA EWANGELICKO-REFORMOWANEGO POD RZĄDAMI KONSTYTUCJI Z 22.07.1952 R.

Sytuację prawną Kościoła ewangelicko-reformowanego w Polsce określał dekret z 6.09.1947 r. o uregulowaniu położenia prawnego Kościoła ewangelicko-reformowanego, Kościoła mariawickiego i Kościoła starokatolickiego. Kościół ewangelicko-reformowany otrzymywał charakter związku wyznaniowego uznanego prawnie na obszarze całego państwa. Zarazem uchylono moc obowiązującą przepisów prawnych wydanych przez władze byłych państw zaborczych przed 11.11.1918 r. (mających za przedmiot swej regulacji stosunki wewnątrzkościelne)¹⁷. Dekret przyjmował ponadto, że prawo wewnętrzne Kościoła (uchwalane przez Synod) będzie określało stosunki wewnątrz Kościoła. Prawo podlegało następnie zatwierdzeniu przez Radę Ministrów (w praktyce przez Urząd do Spraw Wyznań).

Konstytucja z 22.07.1952 r. wprowadzała zasadę oddzielenia kościoła od państwa (art. 82 ust. 2). Znoszono, przyjęty w ustawodawstwie konstytucyjnym II Rzeczypospolitej, podział na związki wyznaniowe prawnie uznane i prawnie nie uznane. W systemie prawnym przyjmującym rozdział, podział związków wyznaniowych na prawnie uznane i prawnie nie uznane nie znajduje racjonalnego uzasadnienia. Konstytucja nie przesądziła sprawy trybu i formy regulacji sytuacji prawnej kościołów i związków wyznaniowych. Przyjmowała jedynie, że określenie stosunku państwa do kościoła i związków wyznaniowych oraz ich sytuacji prawnej i majątkowej powinno następować w drodze ustawy¹⁸.

W maju 1989 r. sejm przyjął tzw. ustawy wyznaniowe (ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz ustawa o stosunku państwa do Kościoła katolickiego). W przyjętych ustawach określono system instytucjonalnoprawnych gwarancji wolności sumienia i wyznania, granice wolności oraz pozycję prawną kościołów i innych związków wyznaniowych. Sytuację prawną i majątkową Kościoła rzymskokatolickiego określa ustawa o stosunku państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁹.

¹⁷ Art. 3 wspomnianego dekretu uchylał m. in. postanowienia ukazu carskiego z 8(20).02.1849 r. o zarządzie spraw Kościoła ewangelicko-reformowanego w b. Królestwie Polskim.

¹⁸ W literaturze przedmiotu wyrażona została opinia o braku jasnej koncepcji ustawodawstwa wyznaniowego po uchwaleniu konstytucji 1952 r. Nie rozstrzygnięto, czy regulacja sytuacji prawnej kościołów i związków wyznaniowych ma zostać dokonana w jednej ustawie, czy też w wielu ustawach (indywidualnie dla każdego kościoła i związku wyznaniowego); zob. M. Pietrzak, *Stosunki między państwem i Kościołem w świetle ustaw wyznaniowych z 17 maja 1989 r.*, „Państwo i Prawo” 1991, nr 1, s. 4.

¹⁹ Zdaniem M. Pietrzaka, przyjęta obecnie koncepcja strukturalna ustawodawstwa wyznaniowego budzi zastrzeżenia z powodu braku jasnej idei przewodniej; zob. Pietrzak, *Stosunki...*, s. 4.

Kościół i pozostałe związki wyznaniowe mogą występować z inicjatywą w sprawie uregulowania ich pozycji prawnej i majątkowej w odrębnych ustawach²⁰.

Aktualnie polskie ustawodawstwo w sprawach wyznaniowych cechuje zbyt rozbudowana, wielopoziomowa konstrukcja. Tworzą ją postanowienia konstytucji, przepisy ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz przepisy ustaw, w których zostały (bądź zostaną) określone zasady stosunku państwa do poszczególnych kościołów i związków wyznaniowych (ustawa o stosunku państwa do Kościoła katolickiego ma zostać uzupełniona konwencją zawartą ze Stolicą Apostolską)²¹.

Znaczenie szczególne posiadają przepisy ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania. Wiele postanowień ustawy posiada charakter reguł generalnych, choć ustawa nie uzyskała jednak charakteru *lex generalis*. Zawiera bowiem – obok postanowień ogólnych, rozwijających przepisy konstytucji – sformułowania szczegółowo normujące różne aspekty działalności kościołów i związków wyznaniowych²².

Ustawa przyjmuje równouprawnienie wszystkich kościołów i związków wyznaniowych, bez względu na formę uregulowania ich sytuacji prawnej. Ustawa wprowadza gwarancje wolności wyznania (rozpatrywanej z pozycji związku wyznaniowego): oddzielenie kościołów i innych związków wyznaniowych od państwa, oraz swobodę wypełniania przez kościoły i inne związki wyznaniowe funkcji religijnych. Ustawodawca przyjmuje, że Polska jest państwem neutralnym w sprawach religii i przekonań, i dlatego państwo nie określa form i treści obrzędów religijnych²³.

Działalność kościołów i związków wyznaniowych nie może naruszać praw obowiązujących na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, ale zarazem działalność kościołów i związków wyznaniowych podlega, w granicach określonych w ustawie, ochronie prawnej.

Realizując funkcje religijne, kościoły i inne związki wyznaniowe mogą między innymi: określać doktrynę religijną, dogmaty, zasady wiary oraz liturgię. Mogą publicznie sprawować kult, udzielać posług religijnych oraz nauczać religii.

²⁰ 4.07.1991 r. Sejm uchwalił ustawę o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (Dz.U. RP z 29.07.1991 r., nr 66 poz. 287).

²¹ M. Pietrzak uważa, że nadmiernie rozbudowana konstrukcja ustawodawstwa wyznaniowego „prowadzić musi do zbyt szczegółowej jurydykacji stosunków i spraw wyznaniowych”; Pietrzak, *Stosunki...*, s. 5.

²² O charakterze postanowień ustawy szerzej pisze J. Osuchowski, *Nowe ustawodawstwo w sprawach wyznaniowych*, „Państwo i Prawo” 1989, nr 10, s. 19.

²³ Zdaniem J. Osuchowskiego, jest to wyraźny zwrot w stosunku do oficjalnej doktryny w Polsce, która opowiadając się za państwem świeckim, negowała jednak możliwość jego neutralności światopoglądowej; zob. Osuchowski, *Nowe ustawodawstwo...*, s. 27.

Kościoły i inne związki wyznaniowe korzystają z praw do samorządu. Uprawnienia samorządowe obejmują: samodzielne ustalanie swej struktury wewnętrznej oraz samodzielne prowadzenie spraw wewnętrznych. Kościół ewangelicko-reformowany w RP zachowuje nadal specyficzny dlań ustrój synodalno-prezbiterialny.

Ustawa o gwarancjach przyjmuje (art. 19 ust. 2), że kościoły mogą w swoich sprawach: rządzić się własnym prawem, swobodnie wykonywać władzę duchowną oraz zarządzać swoimi sprawami. Kościół ewangelicko-reformowany przyjął podczas obrad Synodu w maju 1991 r. nowe Prawo Wewnętrzne, w którego przepisach – poza strukturą organizacyjną Kościoła – określone zostały obowiązki i uprawnienia duchownych oraz świeckich członków Kościoła.

Ustawa o gwarancjach ustala jednocześnie granice samorządowych uprawnień kościołów i innych związków wyznaniowych. Zgodnie z jej przepisami (art. 27 ust. 1), kościoły i związki wyznaniowe nie mogą naruszać ogólnie obowiązujących ustaw.

Ustawa o gwarancjach wyłącza stosowanie prawa o stowarzyszeniach wobec organizacji, które nie posiadają osobowości prawnej i działają w ramach osób prawnych kościołów i innych związków wyznaniowych. Przepisy prawa o stowarzyszeniach stosuje się wobec innych stowarzyszeń powołanych przez wiernych kościołów i innych związków wyznaniowych²⁴.

Kościoły i inne związki wyznaniowe otrzymały prawo składania wniosków do Trybunału Konstytucyjnego (art. 11 ust. 3). Kościoły mogą występować z wnioskami o ocenę konstytucyjności lub legalności aktów normatywnych w sytuacji, kiedy kwestionowany akt dotyczy spraw objętych zakresem działania kościołów i ten zakres został ustalony w przepisach prawa. Wnioski będą podlegały wstępnemu rozpoznaniu przez Trybunał na posiedzeniu niejawnym, i po rozpoznaniu Trybunał może podjąć decyzję o wszczęciu postępowania. Może także postanowić o oddaleniu wniosku, jeżeli wniosek nie odpowiada wymogom wynikającym z ustawy o Trybunale, bądź jest oczywiście bezzasadny lub mylnie skierowany. Od postanowienia o oddaleniu wniosku kościoły mogą składać zażalenie do Trybunału.

Ustawa o gwarancjach pozwala kościołom i innym związkom wyznaniowym na prowadzenie działalności gospodarczej. Działalność gospodarcza może mieć na celu między innymi stworzenie warunków, które gwarantowałyby realizację podstawowych funkcji kościoła – funkcji religijnych. Przyjęto rozróżnienie działalności gospodarczej i niegospodarczej. Przychody uzyskiwane z prowadzenia działalności niegospodarczej zwolnione są od opodatkowania. Dochody z działalności gospodarczej osób prawnych kościołów i innych

²⁴ M. Wierzbowski, *Nowe prawo o stowarzyszeniach*, „Państwo i Prawo” 1989, nr 7, s. 15.

związków wyznaniowych zwolnione są z opodatkowania w części, w jakiej zostały przeznaczone w roku podatkowym lub w roku po nim następującym na cele kultowe, oświatowo-wychowawcze, naukowe, kulturalne, działalność charytatywno-opiekuńczą, konserwację zabytków lub remonty obiektów sakralnych. Osoby prawne kościołów i innych związków wyznaniowych są zwolnione także od opodatkowania na fundusz gminny i miejski.

Ustawa nie zawiera postanowień o postępowaniu regulacyjnym w przedmiocie przywrócenia kościołom upaństwowionych nieruchomości lub ich części. Sytuacja majątkowa poszczególnych kościołów zostanie uregulowana w indywidualnych ustawach (wskazują na to rozwiązania przyjęte w przypadku Kościoła rzymskokatolickiego i autokefalicznego kościoła prawosławnego).

Ustawa przewiduje, że państwo i państwowe jednostki administracyjne nie dotują i nie subwencjonują kościołów i innych związków wyznaniowych. Nie wyklucza się jednakże całkowicie możliwości dotacji czy też subwencji, skoro w ustawie (art. 10 ust. 2) jest mowa o wyjątkach, które mogą wprowadzać ustawy lub wydane na ich podstawie przepisy wykonawcze.

Pozycję prawną Kościoła ewangelicko-reformowanego w RP określają aktualnie postanowienia konstytucji oraz przepisy ustaw o gwarancjach. Jest to sytuacja o wiele bardziej korzystna od tej, która istniała w okresie 1952–1989. Swoista „wątpliwość” przepisów prawnych mających za materię sytuację prawną kościołów i innych związków wyznaniowych przed 17.05.1989 r. rodziła bardzo niedobre dla kościołów konsekwencje. Urząd do Spraw Wyznań (zniesiony jesienią 1989 r.) podejmował niejednokrotnie, oparte na kryteriach pozaprawnych, arbitralne decyzje ingerujące w życie wewnętrzne kościołów.

Kościół ewangelicko-reformowany prawdopodobnie podejmie prace nad przygotowaniem projektu ustawy, w której określona zostanie pozycja prawna Kościoła oraz jego sytuacja majątkowa. Wydaje się jednak bezdyskusyjnym, że sfera stosunków państwo – kościoły znajdzie się w przyszłej konstytucji. Jakie zasady przyjmie ustawodawca konstytucyjny w materii stosunków wyznaniowych państwa? Czy model państwa neutralnego w sprawach światopoglądowych (jest to rozwiązanie popierane przez wiele mniejszych kościołów, w tym Kościół ewangelicko-reformowany), czy też postulowaną przez niektóre środowiska katolickie – zasadę naczelnego stanowiska Kościoła rzymskokatolickiego wśród wyznań?

Witold Brodziński

CHANGES IN THE LEGAL SITUATION OF THE REFORMED PROTESTANT CHURCH IN POLAND AFTER 1921

Summary

The origins of the Reformed Protestant Church on Polish land date back to the 40s of 16th century when the doctrines of Ulricus Zwingli and John Calvin began to penetrate the Polish *Res Publica*. The Reformed Protestant Church is characteristic for its synodal-presbyterial structure. In the time of the Second Republic (1918–1939) two centres of the reformed protestant movement existed in Poland: the Reformed Protestant Church in Vilnius and the Reformed Protestant Church with a consistory in Warsaw. Despite the unity of confession they had a separate organisation and separate internal structure.

The constitution of March 1921 introduced a division of religious unions into legally recognised and non-recognised. The Reformed Protestant Church with the consistory in Warsaw belonged to the religious unions legally recognised in certain regions of Poland. The area of legal activity of the Church was limited to the lands of the former Congress Kingdom of Poland. The legal grounds for the activity of the Church were the regulations on the matters of the Reformed Protestant Church in the Kingdom of Poland of 8/20th February 1849. The constitution of April 1935 did not bring about any changes to the legal situation of the Church.

In the new structural situation after World War II the legal situation of the Church was regulated by the decree of the government of the Republic of Poland of 6th September 1947. The Church was granted the authority to act on the whole area of Poland and to be governed by its own rules in its internal matters. However, the provisions of Internal Rules of the Church had to be approved by the Office of Religious Denominations. The decree also annulled the regulations referring to the internal organisation of the Church issued by the states which had annexed the territory of Poland.

The constitution of 1952 accepted the principle of separation of the church from the state, and the division of religious unions into the recognised and the non-recognised by law was abolished, as it had no legal grounds.

The principles of relationship between the state and the church, as well as the legal and property situation of the religious unions were determined by the Act of 17th May 1989 on guaranty of freedom of religion and conscience. A bill on the relationship between the state and the Reformed Protestant Church in Poland is being drafted.

Thumaczyl Ludwik Lamentowski